

فتحعلی شاه به روایت خاوری

○ سوسن اصیلی

عصر حکومت فتحعلی شاه در تاریخ ایران اهمیت بسیاری دارد. حکومت او هم زمان با رقابت کشورهای اروپایی برای به دست آوردن نفوذ هر چه بیشتر در شرق بود. ناپلئون که در پی تسخیر تمامی اروپا بود، قصد داشت ثروت افسانه‌ای هندوستان مهمترین مستعمره انگلستان را نیز به دست آورد و راه او برای رسیدن به هند از ایران می‌گذشت. از سوی دیگر انگلستان برای حفظ هندوستان سیاست خود را بر جلب دوستی کشورهای همسایه آن قرار داده بود و ایران مهمترین این همسایگان بود. اما ایران در پی طرح‌های توسعه طلبانه بطرکبیر همواره مهمترین راه ارتباطی روسیه با آب‌های آزاد جهان محسوب می‌شد، بنابراین روسیه نیز در پی کسب نفوذ در این کشور بود. این ویژگی‌ها از سویی و همسایگی با عثمانی از سوی دیگر، ایران را در جریان کشاکش‌های جهانی از هر سو قرار داده و هریک از این کشورها با فرستادن سفیران و نمایندگانی برای ایجاد رابطه با ایران می‌کوشیدند.

فتحعلی شاه وارث آشوب‌های بسیار داخلی ایران بود که از سال‌های پیش همچنان ادامه داشتند. گرچه آقامحمدخان بخشی از آنها را فرونشاند، اما در گوشه و کنار کشور هنوز مدعیانی که سر به فرمان وی نمی‌نهادند، کمابیش قد علم می‌کردند. در این دوره جنگ‌های طولانی ایران و روس مهمترین رویداد تاریخ ایران به شمار می‌رود.

با تمام این گرفتاری‌ها و درگیری‌ها فتحعلی شاه در زندگی خصوصی خود، رویه‌ای بی سابقه داشت. وسعت حرمسرای وی در زمان خودش نیز اعجاب‌انگیز بود. وی که از ۱۱ سالگی ازدواج کرده بود در طول ۳۸ سال حکومت (۱۲۱۲-۱۲۵۰) تعداد همسران عقدی و غیرعقدی‌اش چنان زیاد بود که شمار آنها را یک هزار نفر نیز گفته‌اند.^۱ شمار پسران فتحعلی شاه پس از مرگش ۱۳۰ تن و دختران وی به ۱۷۰ تن می‌رسید. نوادگان او را به هنگام مرگ پنج هزار نفر گفته‌اند.^۲ با قاطعیت نمی‌توان گفت که فتحعلی شاه تنها پادشاه ایران است که حرمسرای او در این اندازه داشته است. حتی چنانچه پیشینیان او چنان بوده‌اند، لیکن به علت اینکه اطلاعاتی از آنها نداریم قابل بحث نیستند. اما پیداست که وسعت حرمسرای او در همان زمان هم موضوع بی اهمیتی نبوده است. چنانکه کتابهایی تنها به منظور ذکر اسامی اولاد فتحعلی شاه تألیف شده است. یکی از این آثار که به تازگی به همت آقای میرهاشم محدث به چاپ رسیده است، تذکره خاوری تألیف فضل‌الله حسینی شیرازی است. نام اصلی کتاب آن طور که مولف ذکر کرده، خاتمه روزنامه‌چه همایون است، در سرگذشت زنان و فرزندان و نوادگان فتحعلی شاه. مصحح محترم کتاب در خاتمه، آن فصل از ناسخ‌التواریخ که در ذکر فرزندان و فرزندزادگان و زوجات فتحعلی شاه است را نیز اضافه کرده است. در مقدمه کتاب اشاره‌ای به نسخه‌های استفاده شده برای تصحیح این کتاب نشده است و تنها یکی از دلایل انتخاب این تذکره قلمت نسخ ذکر شده است که نمی‌دانیم منظور کدام نسخ است.

استاد احمد منزوی در جلد ششم فهرست نسخه‌های خطی فارسی، زیر نام خاتمه روزنامه‌چه همایون، دو نسخه، یکی در موزه بریتانیا و دیگری در کتابخانه چستربیتی را ذکر کرده‌اند، اما نمی‌دانیم نسخه تصحیح شده حاضر شامل این دو نسخه است یا نسخه دیگری. خاوری این کتاب را در ۱۲۵۴ هـ. ق. یعنی ۴ سال پس از مرگ فتحعلی شاه تألیف کرده است. کتاب در سه باب تنظیم شده است: باب اول: در ذکر شمایل و اخلاق شاه، شامل دو فصل. باب دوم: در ذکر اولاد بلافضل و زوجات شاه. شامل سه فصل و باب سوم: در ذکر نیایر فتحعلی شاه از صلب فرزندان ذکور. در سه فصل که فصل اول آن چهل فقره و فصل سوم چهار فقره است.

در معرفی فرزندان فتحعلی شاه گذشته از این کتاب، سه اثر دیگر شناخته شده‌اند که آقای محدث در مقدمه تذکره از آنها یاد کرده‌اند: نخست: تاریخ عضدی از عضدالدوله سلطان احمد میرزا وی که پسر فتحعلی شاه است پس از مرگ پدر به تألیف این کتاب دست زد.

- تذکره خاوری
- تألیف: فضل‌الله حسینی شیرازی
- تصحیح: میرهاشم محدث

○ ناشر: انتشارات زنگان، زنجان، چاپ اول، ۱۳۷۸، ۱۴+۲۶۳ ص

دوم: گلشن محمود از محمود میرزا قاجار پسر چهاردهم فتحعلی شاه.

سوم: بخشی از ناسخ التواریخ لسان الملک سپهر. کتاب دیگری که در این زمینه در خور توجه است و در مقدمه اشاره‌ای بدان نشده، بخش آخر اشرف التواریخ از محمدتقی نوری است. اشرف التواریخ تاریخ خراسان در دوره حکومت فتحعلی شاه میان سال‌های ۱۲۳۱-۱۲۱۸ است. مولف در پایان کتاب به ذکر احوال شاهزادگان قاجاری می‌پردازد.

البته از آنجا که این کتاب در سال ۱۲۳۱ هـ. ق نگارش یافته، طبیعی است که نام تعداد کمتری از شاهزادگان در این اثر آمده باشد. اما به هر حال بدین لحاظ اشرف التواریخ نسبت به منابع دیگر گرچه کامل نیست اما پیش کسوت است و در آن شرح حال ۱۰ تن از فرزندان فتحعلی شاه ذکر شده است.^۲

خاوری در تذکره خود تعداد فرزندان ذکور فتحعلی شاه را به هنگام مرگ ۵۵ نفر در قید حیات معرفی کرده، در حالی که ناسخ التواریخ آنان را ۶۰ تن برمی‌شمرد. از ویژگی‌های تذکره خاوری آن است که در برخی موارد اطلاعاتی بی نظیر ارائه می‌دهد که در منابع دیگر اشاره‌ای به آنها نشده است برای مثال در ذکر احوال محمولی میرزا، پسر هفتم فتحعلی شاه می‌نویسد که در کودکی از اسب افتاده و مغز او پریشان شده است «رفتار حسنه‌اش مبدل به سیئه گشت و کار از معالجه اطبا و جراحان درگذشت»^۳ و از آن پس رفتار خشن پیش گرفت که باعث برکناری او از حکومت خراسان نیز گشت. این مطلب تا به حال در هیچ منبعی دیده نشده است.

در تذکره خاوری تعداد دختران فتحعلی شاه ۴۸ نفر ذکر شده و در شرح حال دختران شاه، نام همسران آنها نیز ضبط گردیده است. میان دختران فتحعلی شاه، گلین خانم قابل توجه است که خواهر محمدعلی میرزا دولتشاه بوده و خطاطی می‌کرده است. مولف او را خطاط چندین جلد قرآن مجید با نسخ زیبا معرفی کرده است.^۴ فخرالدوله نیز دختر دیگر فتحعلی شاه بوده که ملفوفه فرامین اندرونی را تحریر می‌کرده است و مولف معتقد است «اگر چه در هیئت و طبیعت، زن است ولی در امورات متعلقه به مردان مردانه به ایشان طعنه‌زن»^۵ به این شکل خاوری به ترتیب سن به شرح احوال هریک از دختران پرداخته است.

فصل سوم کتاب در ذکر زوجات فتحعلی شاه خاوری می‌نویسد که «این حقیقت خارج از حوصله دانایان توانا است. در اکثر اوقات محرمان و خواجه‌سرایان در اکثر ولایات کشور ایران گردش می‌کردند و دوشیزگان ماه‌پیکریم اندام را از هر قبیله و طایفه و هر مذهب و ملت که می‌پسندیدند به حرم محترم خاقانی می‌آوردند»^۶ وی می‌نویسد که به هر حال کسی تعداد آنها را نمی‌داند و در این کتاب تنها سی نفر از همسران شاه که از خانواده‌های مشهور و بزرگ بوده‌اند، معرفی می‌شوند.

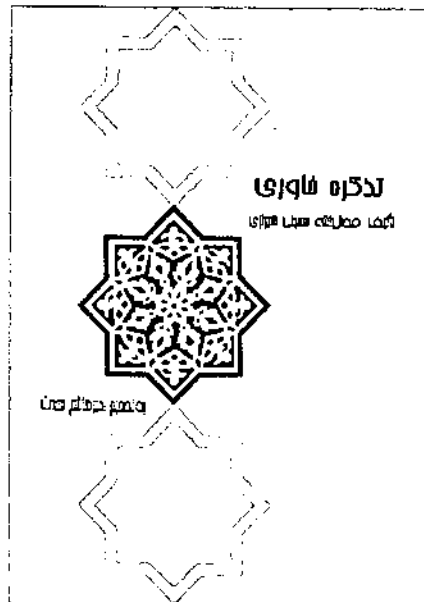
چهارنفر نخستین از آنها زنان عقدی شاه بودند و بقیه آنها زنان صیغه‌ای. زنان عقدی شاه بدین قرارند:

- ۱- آسیه خانم، مادر عباس میرزا، دختر فتحعلی شاه دولوی قاجار.
- ۲- آسیه خانم، مادر محمدقلی میرزا و دختر محمدخان قاجار.
- ۳- خیرالنساخانم، مادر حیدرقلی میرزا و دختر مرتضی قلی خان قاجار.

۴- مریم بیگم خان، مادر شیخعلی میرزا و دختر شیخعلی خان سردار زند.

آن تعداد از همسران فتحعلی شاه را که خاوری نام برده بیشتر از طایفه قاجارند و البته دختر شاهزادگان و دختر صادق خان کرد شقاقی و نبیره صادق خان زند و دختر بدر خان زند و... در میان آنها هستند. خاوری در ذیل این فصل نام چند تن از رامشگران مهم را نیز آورده است.

پیداست که فرزندان فتحعلی شاه در زاد و ولد کم از پدر نداشتند و به همین دلیل مولف بخش زیادی از کتاب خود را به ذکر نبایر شاه که

فتحعلی شاه
که از ۱۱ سالگی ازدواج کرده بود
در طول ۳۸ سال حکومت
(۱۲۱۲-۱۲۵۰) تعداد همسران عقدی
و غیرعقدی اش چنان زیاد بود که
شمار آنها را
یک هزار نفر نیز گفته‌اند.
شمار پسران فتحعلی شاه
پس از مرگش ۱۳۰ تن
و دختران وی به ۱۷۰ تن می‌رسید.
نوادگان او را هنگام مرگ
پنج هزار نفر گفته‌اند

در زمان حیات او متولد شده بودند اختصاص داده است.

شاهزادگان بی شماری که هر یک پست و منصب حکومتی را در دست داشتند و معلوم نیست چه میزان برای کارهای محول شده شایستگی داشتند. خاوری تعداد این نبایر را از دختر و پسر ۵۸۸ نفر ذکر کرده است. اما به دلیل جلوگیری از اطاله کلام احوال آنان را که «صاحب اسم و رسم بوده و کارهای معظم در دولت معظم نموده‌اند» نگاشته و نام دختران را نیآورده است.

قسمت آخر کتاب نیز به «ذکر اسامی و احوال برادرز و اعمام و بنی اعمام و سایر خویشان و منصوبان خاقان» اختصاص دارد. در ضمیمه کتاب نیز «ذکر اولاد و احفاد فتحعلی شاه قاجار» از کتاب ناسخ التواریخ محمد تقی لسان الملک سپهر ضمیمه شده است که برای مقایسه مطالب دو کتاب جالب است.

تذکره حاضر علاوه بر اینکه برای شناسایی خاندان قاجاریه بسیار باارزش است، در زمینه رجال‌شناسی قاجار نیز اهمیت بسیاری دارد. در قسمتی که مولف از همسران فتحعلی شاه یاد می‌کند به ذکر اصل و نسب ایشان نیز می‌پردازد و یا هنگامی که احوال دختران فتحعلی شاه را می‌آورد به همسران ایشان نیز اشاره می‌کند که این مطلب برای شناسایی رجال آن دوره ارزش زیادی دارد.

اگر در پایان کتاب توضیحاتی درباره احوال کسانی که نامشان به مناسبتی در کتاب آمده و شناسایی ایشان اضافه می‌شد، برای خوانندگان بهتر می‌بود، گرچه در پانویس‌ها در چند جا برخی مطالب از جمله شرحی درباره امکان آمده است.

به هر حال خوانندگان بی صبرانه در انتظار انتشار گلشن محمود تذکره دیگر عصر قاجار که آقای محدث نوید آن را داده‌اند می‌باشند.

پی‌نوشت‌ها :

- ۱- سپهر، محمدتقی لسان الملک: ناسخ التواریخ، ج ۲، تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران، اسلامی، ۱۳۴۳، ص ۱۶۱
- ۲- بامداد، مهدی: شرح حال رجال ایران، ج ۳
- ۳- نوری، محمدتقی: اشرف التواریخ، نسخه خطی شماره ۵۹۹۹ کتابخانه ملک، برگ ۴۹۵-۵۰۰
- ۴- شیرازی، فضل‌الله حسینی: تذکره خاوری، تصحیح میرهاشم محدث، زنجان، انتشارات زنگان: چاپ اول، ۱۳۷۸
- ۵- همان، ص ۴۳
- ۶- همان، ص ۴۴
- ۷- همان، ص ۶۳

پیداست که
وسعت حرمسرای
فتحعلی شاه
در همان زمان هم
موضوع بی اهمیتی
نبوده است،
چنانکه کتابهایی
تنها به منظور ذکر
اسامی اولاد فتحعلی شاه
تالیف شده است.
یکی از این آثار...
تذکره خاوری تالیف
فضل‌الله حسینی شیرازی
است

در معرفی فرزندان
فتحعلی شاه
گذشته از این کتاب،
سه اثر دیگر شناخته
شده‌اند... که عبارتند از:

- ۱- تاریخ عضدی
از عضدالدوله سلطان
احمد میرزا،
- ۲- گلشن محمود
از محمود میرزا قاجار،
- ۳- بخشی از
ناسخ التواریخ
لسان الملک سپهر